

| 1542

Johannes Honterus világtérképe Amerikát is ábrázolja

Az Amerikáról szóló tudás,
Európa helyének és szerepének újradefiniálása

Johannes Honterus erdélyi szász reformátor 1542-ben, Brassóban nyomtatta ki *Rudimenta Cosmographica* (Bevezetés a világleírásba) című, latin nyelvű könyvecskéjét, amely a 16. századi Nyugat-Európában az egyik legismertebb világleírásnak számított. A kis méretű kötet azért vált különösen népszerűvé a humanista iskola diákjainak szóló tankönyvként, mert a kozmográfiai alapismeretek verses összefoglalása után magyarázó illusztrációkat is tartalmazott. A fametszetes táblák sorában a negyedik, *Universalis Cosmographia* (Egyetemes világleírás) című világtérkép volt az első olyan magyarországi térkép, amelyen szerepelt az ún. Újvilág ábrázolása és rajta az *America* felirat is.

Honterus valószínűleg 1498-ban, a Magyar Királyság délkeleti szögletében fekvő erdélyi szász városban, Brassóban született. Humanista néven vált ismertté, amelyet a szász nyelvjárásban bodzafa jelentésű szóból alkothatott. Tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, ahol 1525-ben szerzett magiszteri címet. A közelgő török veszély elől német földre menekült, majd 1529-ben Krakkóban tartott egyetemi előadásokat, ahol kozmográfiai bevezetésének első változatát is megjelentette. 1530–1533 között Bázelen működött kiadói lektorként és fametszőként, és egy csillagtérképet, valamint az erdélyi Szászföld tájrajzi térképét készítette el (*Chorographia Transylvania, Syebembürgen*, 1532). Itteni tevékenykedése idején a reformáció lutheránus irányzatának követőjévé vált.

Honterus 1533-ban visszatért Brassóba, ahol hamarosan a városi tanács tagja lett. 1539-ben nyomdát alapított, amely a városban működő humanista iskolának latin és görög nyelvű tankönyveket, valamint a reformáció eszméit terjesztő kiadványokat nyomtatott. Már brassói lelkészként 1544-ben átszervezte az iskolát és könyvtárat alapított. Reformátorként jelentős szerepe volt abban, hogy az erdélyi szászok 1547-ben egységesen evangélikus hitre tértek. Szülővárosában hunyt el két évvel később. Sírja a Fekete-templomban található, amelynek oldalában ma szobra áll.

A reneszánsz kozmográfia a klasszikus ókor műveinek újrafelfedezéséből és kora újkori értelmezéseiből jött létre. Lényege a kozmosz, az ég és föld – mint egységes egész – összefüggéseinek megértésére tett szándék. A kor tudósai leggyakrabban a földgömb és körülötte az égi körök szimbolikus ábrázolásával szemléltették a számos tanból összeálló világképüket. Ebben a csillagászat és földrajz mellett a navigáció, orvoslás, alkímia és a misztikus nézetek szerzőnként is eltérő módon keveredtek.

A 15. század elején, a reneszánsz kozmográfia kialakulása során Itáliába került a 2. századi hellén tudós, Klaudiosz Ptolemaiosz földrajzi műve, a *Geográfia*, amely

a geometriai-csillagászati földrajzot képviselte, célja a világtérkép megszerkesztése volt. Ptolemaiosz leírta a térképszerkesztés alapjait, és az ismert világ, az *oikoumene* mintegy nyolcezer nevezetes pontját ábrázolta földrajzi koordináta-rendszerben. A világtérkép nyugaton a Kanári-szigetektől (*Insula Fortunata*, Szerencsés-szigetek) a mai Hátsó-Indiáig és Kínáig, északra a mai Norvégia szélességi köréig, délre az Egyenlítőn túlra terjedt. A középkori térképek szimbolikus térábrázolása után az asztronómiai és földi mérésekkel meghatározott pontok mértani keretben ábrázolása modern térképek szerkesztését tette lehetővé. A módszernek a perspektivikussággal való rokonsága miatt jelentős hatása volt a reneszánsz gondolkodásra. A ptolemaioszi *Geográfiát* latin nyelvre fordító Jacopo Angeli a csillagászati módszertan miatt a mű címét *Cosmographiára* változtatta.

A 15. században a földrajzi világtérkép fontos szerepet játszott a nagy felfedezőutak tervezésekor. Kolumbusz például kozmográfiai érvekkel bizonygatta az Indiákba vezető nyugati út lehetőségét. Az út megvalósíthatóságába vetett hitét erősítette, hogy – Ptolemaiosz nyomán – a földgömb méretét a valóságnál egy negyeddel kisebbnek gondolta. Ez a tévedés és torzítás vezette az Újvilágba 1492-ben.

A korabeli kozmográfusok az új ismereteket eközben igyekeztek beilleszteni az európai földrajzi világtérképbe is, amely egyszersmind jól szolgálta a gyarmatosító ideológiát is. A még alig ismert területeket a gyarmatosítók felosztották egymás között: az 1494-es tordesillasi szerződés nyomán az Újvilág nyugati fele spanyol, keleti fele pedig portugál felségterületté, azaz mintegy Európa kiterjesztésévé vált. A három kontinenssel kapcsolatos elképzeléshez ragaszkodva az északi szárazulatot (a mai Észak-Amerikát) a 16. század elején egyesek még Ázsia részének tartották, Amerigo Vespucci 1503-ban azonban már negyedik kontinensről írt. Balboa tíz évvel későbbi közép-amerikai felfedezőútja azt is bizonyította, hogy a két nagy szárazulat, az északi és a déli kapcsolódik egymáshoz.

A Magyar Királyságban a kozmográfia alapjait a külföldi egyetemeket járt humanisták már Honterus előtt is ismerték. A világtérkép elemei feltűnnek Janus Pannonius költeményeiben, Zrednai János esztergomi érsek palotájának freskóin. A Mátyás király udvarában működő tudósok és művészek alkotásai a kozmográfiai szimbólumok, az asztrológia és alkímia jelenlétét bizonyítják az udvari kultúrában. Közöttük is kiemelkedő az 1467–1471 között Magyarországon tevékenykedő Johannes Regiomontanus szerepe: csillagászati táblázatainak alkalmazása az óceáni navigációban (1490) hozzájárult az új földrajzi világtérkép létrejöttéhez. A kozmográfiai ismeretek az oktatásban – a húsvét naptári időpontjának számítása miatt – főként a *quadrivium* részeként, a geometrián belül szerepeltek. A kisszámú magyarországi olvasó számára az ég és a föld kapcsolódása a 16. század közepétől már magyar nyelvű kalendáriumokban, a „csíziókban”, jóslatok és orvosi tanácsok formájában jelent meg.

A kor európaiak általi felfedezéseinek értelmezése, világtérképbe illesztése már a kozmográfusok feladata volt; ennek folyamatát szemlélteti Honterus 1542-es világtérképe is. Honterus kozmográfiai tankönyve a korabeli humanisták csillagászati és földrajzi alapműveltségét közvetítette. A mű megalkotásának ötlete már vélhetően a szerző bécsi tanulmányai alatt felmerült, mivel az ottani egyetemen éppen a 16. század első évtizedeiben virágzott a Konrad Celtis alapította matematikai-csillagászati iskola. A bécsi humanista kör vezető alakja a matematikus és csillagász professzor, Georg Tannstetter volt, aki Magyarország első nyomta-

tott országtérképét, az 1528-as Lázár-térképet szerkesztette. A bécsi egyetemen rendszeresen tartottak kozmográfiai előadásokat, amelyeket diákként valószínűleg Honterus is hallgatott.

A reneszánsz kozmográfusok különbözőképpen értelmezték a világleírás fogalmát. A bécsi egyetemen Honterusszal egyidőben tanuló, majd 1527-től az ingolstadti egyetem matematika professzoraként tevékenykedő Petrus Apianus 1524-ben megjelent *Cosmographicus Liber* (A kozmográfia könyve) című művében a matematikai-csillagászati kozmográfia összefoglalását adta. Szerinte ez volt az univerzum matematikai leírásának két, egyszerre alkalmazandó módja: az égi körökkel az ég, a földrajzi koordináták segítségével pedig a Föld leírása és térképekbe foglalása. Tankönyve a legfontosabb csillagászati és földrajzi ismereteket (a matematikai vonatkozásokat mellőzve) 1466 sornyi latin hexameterben írta le. Bár Apianus a humanista tudósok helyett a tanulókhöz kívánt szólni, kozmográfiája így is Honterus művének egyik előképe lett.

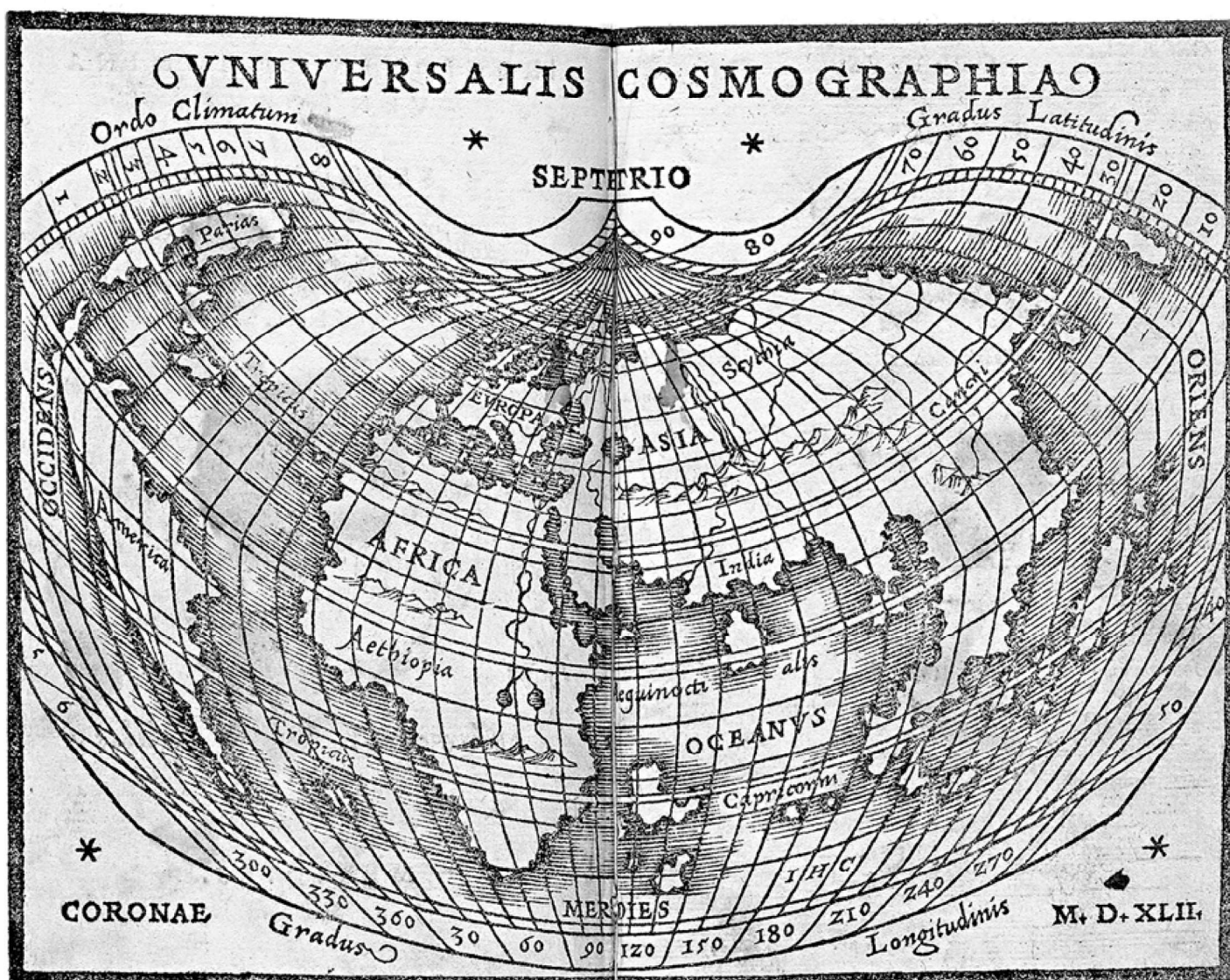
Az enciklopédikus, a kozmográfiát szöveges és képi világleírásként értelmező irányzat legnagyobb hatású korabeli képviselője a német Sebastian Münster volt. 1544-ben német nyelven megjelentetett világleírása a 16. század egyik legnépszerűbb illusztrált könyvévé vált, mely 1628-ig még legalább harmincöt kiadást megélt. Honterus bázeli tartózkodása alatt személyes ismeretségbe került Münsterrel, aki földrajzi műveinek kiadása után ekkoriban már dolgozott nagy művén, a *Cosmographián*. A Magyarországon kiadott mű tehát egy nemzetközi kapcsolatoknak köszönhetően gazdagodó, bővülő tudás szerves része volt.

Honterus világtérképe valójában Apianus 1520-as ábrázolásának kisebbített változata. Utóbbinak előképe pedig Martin Waldseemüller 1507-ben nyomtatott fali világtérképe volt, amely az új földrajzi vilákképet igyekezett bemutatni. E nagy hatású térképen szerepelt első ízben az „America” név, amelyet a szerkesztők, Martin Waldseemüller (Hylacomilus) és Matthias Ringmann (Philesius) adtak az Újvilágnak, a „felfedezőjének” hitt Amerigo Vespucci iránti elismerésként.

Vespucci első, 1497-es útjával kapcsolatosan Waldseemüllerben néhány évvel később már kételyek merültek fel: 1516-os világtérképén ezért a déli szárazföld *Terra Nova* (Új Föld) és nem America néven szerepel. A korábban kiadott térkép, földgömb és a hozzájuk tartozó leírás hatását azonban Waldseemüller már nem volt képes ellensúlyozni. A 16. század elején még feltűnő névváltozatokhoz képest – *Mundus Novus*, *Novus Orbis* (Új Világ) stb. – rövidebb és kifejezőbb név népszerűvé vált, így az „Újvilág” közismert neve Amerika lett.

E név eredetileg azonban csak a déli szárazföldre vonatkozott, amelyet Waldseemüller óriási szigetnek gondolt. Az Észak- és Dél-Amerika földrajzi neveket elsőként Gerard Mercator 1538-as világtérképe használta. Mercator nagy kozmográfiai összefoglalásában kitüntetett szerepet kapott a térképi ábrázolás; rendszerezett gyűjteményét 1585-től atlasznak nevezte. Az első kora újkori térképkönyvet pedig Abraham Ortelius antwerpeni térképész és földrajztudós adta ki 1570-ben.

A *Rudimenta Cosmographica* végleges, 1542-es brassói kiadásához Honterus saját kezűleg készített tizenhat, fametszetes táblát. Ezek voltak az első nyomtatásban megjelent térképek Magyarországon. A kozmográfia Honterus legsikeresebb művévé vált, miután a zürichi Froschauer Kiadó 1546-ban újra kiadta: a könyvecskének vagy részleteinek a 17. század végéig több mint száz kiadása jelent meg, gyakorlatilag egész Európában ismerték.

Honterus világtérképe. Forrás: Országos Széchenyi Könyvtár

Honterus szív alakú világtérképének előképe Apianus 1520-as kozmográfiai ábrázolásának zsebkönyvi méretű, egyszerűsített változata; a világtérkép fokhálózatának alakja és a partvonalak futása is követi a korábbi mintát. Amerika ábrázolásakor Honterus a déli, nagyobb sziget közepén helyezte el az *America* feliratot. A különállónak ábrázolt Északi Föld neve tévesen *Parias*, mivel ezt a nevet Kolumbusz valójában a mai Venezuelában található félszigetnek adta. Verses kozmográfiájában a brassói szerző azonban csakis újonnan felfedezett szigeteket említ, és a földrajzi irányokat és szeleket bemutató metszeten, a földgömb távlati képén is név nélkül vázolja az Újvilág körvonalait.

Magyarország geopolitikai helyzetéből kifolyólag az Újvilág felfedezésében és európaiak általi gyarmatosításában nem vett részt. Néhány kapcsolódási pont azért akadt: az Oxfordban tartózkodó magyar költő, Budai Parmenius István krónikás például az angol Humphrey Gilbert 1583-as új-fundlandi expedíciójának áldozatává vált. A hajószerecséltenség előtt írt levelét 1589-ben jelentette meg nyomtatásban címzettje, Richard Hakluyt. Szepsi Csombor Márton a korabeli Európát járta be és vált az első releváns magyarországi útleírás szerzőjévé (*Europica varietas*,

1620). A késmárki evangélikus tudós és utazó, Frölich Dávid földrajzában (*Medulla Geographiae* [A földrajz veleje], 1639) Amerika már szerepel negyedik világrész-ként. E mű bevezetőjében a szerző Sebastian Münster kozmográfiáját, Mercator világtaszát és Braun-Hogenberg városatlaszát egyaránt ajánlotta az Európán kívüli világot megismerni kívánóknak.

Ezek a művek a jelentősebb magyar főúri könyvtárakban is megtalálhatók voltak, a távoli világrészek iránt akkoriban érdeklődő kevesek ezekből ismerhették meg Amerikát, a negyedik kontinenst, és formálódhatott ezáltal a világképük.

▪ KAPCSOLÓDÓ FEJEZETEK

1467 Megalapítják a pozsonyi egyetemet

1522 Beiratkozik az első magyarországi diák a wittenbergi egyetemre

1531 Bebörtönzik Dévai Mátyást

1607 Megjelenik Kakas István perzsiai útjának leírása németül

1620 Megjelenik Szepsi Csombor Márton *Europica varietas* című könyve

1783 Megjelenik James Cook *Utazásainak* első, kivonatos magyar fordítása

▪ IRODALOM

Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. Budapest, 2006.

Honterus, Johannes: *Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung, Corona / Kronstadt 1542. Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe*. Hermannstadt – Bonn, 2015.

Török Zsolt: Egy Amerika-térkép újjászületése. *Tudomány* 8. évf., 10. szám (1992) 58–65.

Török Zsolt Győző: Kolumbusz és a reneszánsz kozmográfia. *Mediterrán Világ* 6. szám (2008) 47–57.

W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban 1999*. Budapest, 2001.

Török Zsolt Győző